

Cümhuriyyət dövründə mədəniyyət

(əvvəli 2 və 4 sentyabr tarixli saylарımızda)

Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin dediyi kimi, əhli-qələmə gərək olan "Dil azadlığı, qələm azadlığı" nəsib olmuşdu. Ölkədə müstəqil dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsi ve xalqın təfəkküründə baş verən oyanış şəraitində "ədəbiyyatın milletin qəlbini milliyyət və istiqlal toxumu saçılan bir əməl olduğunu, yüksək qiymətləndirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1919-cu ilde "Azərbaycan" qəzetiində təcrübəli və gənc yazıçılara müraciətə yazdı:

"Ey milletin lisanınlı-qeybi olan şairlər, ədiblər! Milletin əməllərini, ülvı niyyət və məqsədlərini oxşayınz, kəndisində millet sevgisi, vətən məhəbbəti, hürriyyət eşqi təlqin ediniz".

Əlibey Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi aqısqırkı ziyalılarının ireli sürdüyü "Türkleşmə, islamlasma və müasirləşmə" ideyasının azərbaycanlıq telimi ilə qovuşması ədəbi hərəkatı tam müstəqillik ideyası uğrunda mübarizəyə yönəldir. Bu da ədəbi mühitdə böyük canlanmaya səbəb olurdu.

Təcrübəli sənətkar əhli-qələmlər - Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Cəfər Cabbarlı, Əhməd Cavad, Əlabbas Müznib istiqlal dövrü ədəbiyyatının geniş vüsət tapmış poetik janrında günün tələbi ilə ahengdar səsləşən əsərlərlə çıxış edirdilər.

Məhəmməd Hadi "Şühədayı-hüriyyətimizin ərvahına ithaf", "Əsgərlərimizə, könüllülərimizə", "Məfkureyi-aliyyəmizə" ("Azərbaycan dövleti-növzədimizə"), "Baharın ilhamları və ictimai rəmzləri" və digər şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını alqışlayır, yurdalarını istiqlalın qorunmasına çağırır, milli intibah ovqatını tərənnüm edirdi.

Istiqlal amalları, milli birlik, vətən sevgisi motivləri Abdulla Şaiqin "Arazdan Turana", "Yeni ay doğarken", "Türk ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi" şeirlərində tərənnüm olunurdu.

Gənc şair Cəfər Cabbarlı vətən, vətən atri-butlarına vurğunluqla fəlsəfi-rəmzi tarixi menasını açmaqla "Sevdiyim", "Sevimli ölkəm", "Salam" və sair şeirlərində olduğu kimi türkçülük, turanlıq ideyalarını təbliğ edirdi:

Bu göy boyaya göy mögöldən qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boyaya islamlığın sarsılmayan inamı, ürekələrə dolmalı.

Al boyaya azadlığın, teməddünün gümanı, Mədəniyyət bulmalı.

Səkkiz güşə bu ulduz da səkkiz hərfli "Od yurdu".

Əsəratın gecəsindən fürsət bulmuş quş kimi Səhərlərə uçmuşdur.

Bu hilal da türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı, Yurdumuzu qucmuşdur.

"Bu dövr poeziyasında "Cümhuriyyət" şairi Əhməd Cavadın səsi daha gur eşidildi. Əhməd Cavadın həyat və yaradıcılığının en parlaq və en məhsuldar dövrü XX əsrin əvvəllərinə... Azərbaycan Cümhuriyyəti bərqərər olduğu vaxta təsadüf edir". ("Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti" (2 cildde) I c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2014, səh. 81).

Əhməd Cavad gənclik illərində ömrünü vətənin və xalqın azadlığı uğrunda mübarizə işinə həsr etmişdir. O, 1914-cü ildə 22 yaşında ikən həmyəşidi Abdulla Şaiqə Qaqaz könüllüləri arasında Türkiyə ordusu tərkibində əldə silah işğalçı rus-erməni hərbi qüvvələrinə qarşı vuruşmuşdur.

1914-1915-ci illərdə rus qoşunları işğal etdiyi Qars və Ərdəhanda erməni silahlı quldur dəstələrinin türk kəndlərini talayıb, əhalinin qətləməni teşkil etmiş, vilayətləri xarabazara çevirmişdi nəticəsində yüz minlərlə qaçqınlar, yetim sahibsiz uşaqlar evsiz-eşiksiz, səfəl,aclığa məruz qalmışdı. Bu ağır günlərdə Əhməd Cavad "Azərbaycan xeyriye cəmiyyəti"ndə türk qaqınlarına "qardaşlıq yardımçı" missiyasını yerinə yetirirdi. 1915-ci ildə Qars vilayətində Əhməd Cavad "Nə gördümse" şeirlərində ürək ağrısı ilə yazdı:

Getdim gördüm dost elində

Nə bir səs var, nə bir layla.

Sordum qərib minarədən:

"Axşam olmuş, əzan həni?

Bayquş qonmuş mənberlərə

Deyən həni? Duyan həni?"

Yaxın dost olduğu Nuru Paşanın ordusunda Bakının azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə Əhməd Cavad fədakarlıqla döyüşmişdər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni-maarrif quruculuğunda, Bakı Dövlət Darülfünun yaradılmasında fəal çalışmış, ali məktəblər üçün ilk "Türk dilinin sərfi və nəhvi" (1919) dərsliyini yazmışdır.

Əhməd Cavad Cümhuriyyətin mücahid şairi idi. Onun vətənə, xalqa məhəbbətə dolu ürəyi Cümhuriyyət ələmindən baş verən ictimai-siyasi hadisələrin nebzəi ilə birgə döyüñürdü.

Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk birlüyü, adət-ənənələr, tarixi yaddaşa qaydırış kimi dəyerlər onun şeirlərində toxunduğu əsas mövzular idi. Onun "Elin bayrağı", "Yol ver türkün bayrağına", "Azərbaycan marşı", "Marş" şeirlərində Xalq Cümhuriyyətinin dövlət rəmzi üçəngli bayraq tərənnüm olunurdu. "İngilis", "Gəlme", "Ey əsgər" şeirlərində isə düşmənə nifret, xilaskar türk ordusuna məhəbbət təlqin edilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "Himni" Əhməd Cavadın və Üzeyir Hacıbəylinin birgə yaradıcılığının yadigarıdır.

Əhməd Cavadın "Qoşmalar" (1916), "Dalğa" (1919) topularında onun Azərbaycan milli istiqalalını, xalqın azadlıq uğrunda inadlı mübarizəsi

ni, türkçülük və azərbaycanlıq məfkurəsini təbliğ edən, öz orijinallığı, bədii emosional təsir gücü ilə oxucularda böyük ruh yüksəkliyi oyanış siyasi lirik şeirləri toplanmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Əhməd Cavadın ictimai-siyasi fəaliyyətini, zəngin poetik ya-radiciliyini yüksək qiymətləndirirdi. "Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə hətta Azərbaycandan getdik-dən sonrakı illərdə yazdığı bir çox məqale və kitablarında Əhməd Cavadın yaradıcılığına dönen-döne müraciət etmiş, şeirlərini təhlil edərək, onların "çağdaş ədəbiyyat" tariximizdə yüksək yer və mövqə tutduğunu göstərmişdir (Orada, səh. 329).

Əhməd Cavad 1920-ci il aprelin 6-da "Ağlıyır-dım, gülürəm", "Gəlmə" şeirlərində öncədən azadlığı, istiqlalı təhdid edən "şimal yeline", "dağları bürüyən dumana" — təhlükəyə qarşı xalqı "ölüm-dirim" mübarizəsinə hazır olmağa çağırırdı.

Əhməd Cavad ömrünün axırında idealına sədəqətə xidmət etdi. 1920-1937-ci illərdə yazdığı "Göy göl" (1925), "Səsli qız" (1928) və bir sıra rəmzi xarakterli poetik əsərlərinə görə, dö-nə-döne həbs edilən, inciləndən şair eqidəsindən dönmədi. 1924-cü ildə həbsxanada yazdığı "Ay ellər" şeirlərində şair yaz mövsümü yurduna xə-zan düşdүünü, gül-çiçəyin tez soldunu, əlli-ri bağlı olduğu üçün bu dərdini yaza bilmədiyin-dən ellərə üz tutub fəryad qoparırdı.

Əhməd Cavad öz idealları, əməlləri ilə bu gün də yaşayır. Cümhuriyyətin 100 illik yubile-yində hər yerde xatirəsi ehtiramla yad edilir.

Cümhuriyyətin insanlara bəxş etdiyi azadlıq və istiqaliyyət bütün ictimai sahələrdə olduğu kimi, ədəbi mühitdə də canlanma, oyanış yaratmışdı. Milli dövlət qayğısı ilə 1919-cu il avqustu 26-də ədəbi qüvvələrinin "yaşıl qələm" ədəbi birliliyi təşkil olundu. Beləliklə, günün tələbinə uyğun olan çevik janrlarda - poeziya və publisistika janrında əsərlər intişar tapdı, formalandı, milli istiqlal ideallarının qalib geldiyi dövrün - Cümhuriyyət dövrünün tribunasına çevrildi. Cümhuriyyət dövrü yaranan poeziya və publisistika milli istiqlal ideallarının qorunub saxlanması uğrunda mübarizədə böyük səfərbəredici təsir göstərdi.

Əli Abbas Müznib, Balaqardaş Mürşid, Davud, Ümmügülsüm, Əli Şövqi, Ümid Gənceli, Əli Yusif kimi istedadlı gənclər istiqlal poeziya-sını orijinal əsərləri ilə zənginləşdirirdilər.

Milli istiqlalın qorunmasına çağırış ruhu Ə.Müznibin "Azərbaycan", B.Mürşidin "Əsgər" silsili şeirləri, Davudun "Əsgər şərqisi", "Azərbaycan ordusuna", "Bir əsgərin dilindən", Ümmügülsümün "Əsgər anasına", "Bir mayıs gü-nündə", Ə.Şövqinin "Azərbaycana", Ü.Gəncelinin "Azərbaycan vətən şərqisi", Ə.Yusifin "Bayraq", "Azərbaycanlıya" şeirlərində güclü idi (Orada, səh. 83).

Gənc istedadlı şair Əli Yusif şeirlərinin birin-de yazdı:

Eye vətəndaş, bu gün sənin taleyinə
Bir əbədi sönməyəcək ulduz doğur.
...Bundan sonra Azərbaycan olğesində,
Azadlığın, istiqlalın kölgəsində
Sənin dəxi bir müqəddəs vətənin var,
Bayrağın var, buludlardan uca qalxar!

* * *

Cümhuriyyət dövrü ədəbi hərəkatın bütün sahələrində dirçəliş yaranmışdı.

"Azərbaycan", "Açıq söz", "Müsavat", "Bəsi-rət", "İstiqlal" və digər qəzetlərdə, həmçinin "Ov-raqi-nəfisə", "Qurtuluş" jurnal səhifələrində azərbaycanlıq məfkurəsi ilə səslənən, dövrün tələbinə tam cavab verən, müasir ədəbi-bədii, elmi-publisist əsərlərdə ölkənin qaynar ictimai-həyatında baş verən siyasi hadisələrə operativ münasibət bildirildi.

Quruculuq illərində intibahın keşiyində duran, öz prinsipial mövqeyi ilə seçilən gənc publisistlər xalqın özünədərək prosesini, birləşməni, mü-barizə ezməni gücləndirməyə çalışır, əhalini ayıq, metin olmağa, qazanılan nailiyyəti qorumağa çağırırlar.

Məlum olduğu kimi, Cümhuriyyətin fəaliyyəti dövründə düşmən qüvvələrinin təxribati, soyqırımı və hücumu təhlükəsinə məruz qalmışdı. Bu gərgin şəraitdə publisistika Cümhuriyyət mətbuatının en kəsərlərə ideoloji mübarizə silahına əvərilmüşdi. Milli mətbuat səhifələrində dərc olunan publisistik yazılarında milli müstəqilliyin qorunub saxlanması, milli ordunun yaranması, ölkədə demokratik parlament seçkiləri və islahatlarin keçirilməsi, bolşevik və Denikin təhlükəsinin dəf edilməsi, Qarabağda erməni millətçilərinin törətdiyi müharibə yanlığının söndürülməsi, ölkə daxilindəki təfriqəcilik, Bakı nefti uğrunda xərici imperialistlərin didişməsi və s. məsələlərə toxunulurdu.

1918-1919-cu illərdə milli publisistika ideya-mövzu cəhətdən yeni keyfiyyətlər kəsb etmişdi: dolğun, məzmunlu, kəsərlər idi.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbay-can paytaxtı", Üzeyir Hacıbəylinin "İstiqlal və is-tiqbal ümidi", "Qara təhlükə", "Səddi-İşgəndər", Yusif Vəzir Çəmənəzəminlinin "Türk milletine xi-tab", "Ermenilər və biz" tarixi-publisistik yazıları milli publisistikanın en deyərləri nümunələri idi.

Görkəmlə alımlar, eləcə də C.Hacıbəyli, H.Mirzəcamalov, F.Ağazadə, Ə.Müznib kimi publisistlər metbuatda dərc etdirdikləri külli miqdarda operativ, aktual yazılarında ictimai-siyasi məsələlərə vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşırlırlar. Onların səfərbəredici, mübarizə ruhlu, dö-yüşkən publisistikasında milli həmrəylilik, milli çağırış, vətənə, milli sevgi, tarixi qəhrəmanlıq ənənələri, milli özünədərək, milli azadlıq amali və sair mənəvi dəyərlər təbliğ olunurdu.

Cümhuriyyət dövrünün ictimai-siyasi, milli-mənəvi problemlərini sənətə gətirən, yeni quruluşun tələblərinə cavab verən ənənəvi ailə-mə-işət və tarixi mövzularda yazılın bədii əsərlər də ədəbi hərəkatı canlandırıldı.

Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, Ağababa Yusifzadə, Seyid Hüseyin, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Hüseyin Cavid, Cəfər Cabbarlı öz əsərlərində yeni quruluşun problemlərinə nüfuz edir, vətənin, milletin taleyi ilə bağlı ən ümtdə problemlə-re toxunur, ədəbi mühitə yeni nəfəs gətirirdilər.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Kamança", "Anamın kitabı", Əbdürəhim bəy Haqverdiyevin "Şair", Abdulla Şaiqin "Əsrimizin qəhrəmanları", Ağababa Yusifzadənin "Sınıq qanad", Seyid Hüseyin "Həzin bir xatirə. İsmailiyə", Isa Aşurbəylinin "Azərbaycan", Hüseyin Cavidin "İb-lis", Cəfər Cabbarlının "Ədirnə fəthi" və "Trablis mühərabəsi" kimi yeni quruluşun, mürəkkəb ictimai-siyasi durumun problemləri ilə səsəşən dəyərlə əsərləri milli ədəbiyyatımızda yeni məhələni səciyyələndirir.

Azərbaycanda milli teatr, opera sənəti, təsviri sənət və memarlıq Xalq Cümhuriyyəti dövründə təşəkkül tapmışdır. Belə ki, teatrın ictimai-terbiyəvi məktəb olmasına, ictimai fikrə böyük təsir gücünü nəzərə alan hökumət şəhər və qəzalarda pərakəndə teatr truppasının öz işlərini təşkil etməsinə və canlandırmamasına kömək etdi. Eyni zamanda Milli teatrın yaranmasına rəvac verdi.

1918-ci il noyabrın 4-də Milli teatr öz fəaliyyətine Nəriman Nərimanovun "Nadir şah" tarixi fəsiyəsinin tamaşası ilə başlıdı (Orada, səh. 90).

Milli teatrın repertuarına Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəriman Nərimanov, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyin Cavid, Cəfər Cabbarlı və dünya klass